

1.5 Аксіологічна модальність світу Юрія Хмельницького у повісті Ю. М. Мушкетика «Гетьман, син гетьмана»

Розглядаючи персонажний світ, доцільно звернути увагу на аксіологічну, деонтичну, епістемну модальність героя, тобто на основні прагнення та життєві орієнтири, адже саме вони є структурним складником особистості. Деонтична модальність репрезентує концепти, особливо значимі для персонажа; аксіологічна модальність передбачає виокремлення авторського ставлення до дійової особи, ставлення до неї інших героїв та самооцінку. Метою поданої розвідки постає виокремлення мовних особливостей експлікації аксіологічної модальності у творі Ю. М. Мушкетика «Гетьман, син гетьмана» на матеріалі образу протагоніста твору Юрія Хмельницького. Задля цього варто виокремити авторську оцінку персонажа, самооцінку героя, його основні концепти, ставлення до нього інших дійових осіб. У межах оцінки письменника необхідно звернути увагу на портретні характеристики, оскільки вони зазвичай містять елементи авторського ставлення, та на характеристику внутрішнього світу героя. Для розкриття персонажного світу важливо також охарактеризувати ставлення інших дійових осіб до героя, адже так ми здобудемо більш повне уявлення про персонажа. Це важливо тому, що, як зазначає К. Ю. Голобородько, «людина ідентифікує себе у світі через систему параметрів (часу, простору, оцінки, процесу, субстанції тощо) і через висвітлення механізму мовного відтворення цих ознак людського світобачення» [Голобородько 2010: 222]. До того ж, науковець підкреслює, що, розглядаючи персонажа – людину – необхідно звертати увагу на два основні складники: емпіричний та внутрішній: «Сферична структура концепту ЛЮДИНА розмежовується на внутрішній (основний, або ядерний) сегмент, під яким розуміються самоусвідомлення і соціо-духовний стан людини, та зовнішній (периферійний, або другорядний) сегмент, до якого зараховують такі атрибути, як “зовнішність і риси обличчя людини”, “голос”, “рух”, “дія”, “предмети”» [Голобородько 2010: 223].

У творі «Гетьман, син гетьмана», який сам автор називає чи то повістю, чи то белетризованим історичним нарисом, чи то белетризованою історичною хронікою [Мушкетик 2013: 5], здійснено спробу дослідити період розвитку української державності, що дістав назву Велика Руїна й пов'язаний із боротьбою різних осіб за булаву та зокрема з іменем Юрія Хмельницького. Саме цей гетьман і є головним персонажем повісті. У цьому, до речі, можна простежити особливості художнього ідіостилу Ю. М. Мушкетика – здебільшого персонажами його історичних творів є постаті, яких традиційно вважають неоднозначними; або ж автор подає зовсім новий погляд на усталених історичних осіб. Наприклад, Григорій Сковорода з повісті «Диявол не спить» уособлює не тільки мудрість українського філософа, а й постає людиною, що сумнівається в правильності обраного шляху, сумуючи за втраченою можливістю створити родину та жити як звичайний селянин. Або Іван Сулима – протагоніст роману «Гетьманський скарб», – який постає не типовим сміливим козаком, а слабким фізично хлопцем, який орієнтований на книжність, навчання, а не на ратні подвиги.

Неоднозначною постаттю є і Юрій Хмельницький в історії українського народу. Його в історичній науці трактували однозначно негативно, називали слабким, хворим, іменували зрадником, маріонеткою в руках різних політичних сил. Юрася Хмельницького вважають одним із винуватців загибелі української державності, який, по суті, зруйнував усе те, що так довго й важко здобував його батько. Ю. А. Мицик описує правління Юрія Хмельницького зі зневагою, так характеризуючи його присягу Речі Посполитій: «Вони віддали перевагу слабкому Хмельниченку, у якого булава вивалювалася з рук» [Мицик 2019: 106].

І. П. Крип'якевич більш стриманий у висловлюваннях, однак і він говорить про те, що Юрій Хмельницький не виправдав сподівань: «Якби Юрій Хмельницький був визначною індивідуальністю і якби була надія, що він стане продовжувати велике володіння батька: але поки що це був недосвідчений юнак, що ніяк не міг керувати державним кораблем серед розбурханих хвиль, які почали на нього бити» [Крип'якевич 1990: 187].

Ще більш жорсткі слова віднаходимо в роботі Д. І. Яворницького: «Умираючи, Богдан Хмельницький необачно дав гетьманську булаву своєму молодому й зовсім недосвідченому синові Юрію. Та за українською приказкою “до булави треба голови”, тим часом як Юрій, хоч і мав голову, але майже не мав здорового глузду й політичних міркувань. <...>. І справді, це був “від природи євнух, Юрась небіжчик”, злий за натурою, обмежений розумом, слабкий тілом юнак» [Яворницький 1991: 167].

Та й у художніх творах майстри слова ставилися до образу молодого українського гетьмана здебільшого негативно. Наприклад, у тетралогії В. Малика «Таємний посол» Ю. Хмельницький постає жорстокою та мстивою людиною. У романі «Юрась Хмельниченко» автор О. О. Пахучий намагається трохи відійти від одноплщинності, розкрити складність і суперечливість персонажа, однак урешті-решт, на переконання Т. Ю. Верби, подає гетьмана як чоловіка, що засліплений жадобою влади та страхом за своє життя: «Художню оповідь письменник часто зводить до декларативної констатації фактів, до повторень негативних характеристик Івана Виговського та Юрія Хмельницького радянською історіографією» [Верба 2021: 59]. А в роботі Л. І. Ромащенко вказано, що, судячи з назви роману, «розповідь про життя Юрія Хмельницького повинна була б стати стрижнем, навколо якого групуються всі інші сюжетні лінії. Проте іноді вона надовго сходить з авансцени сюжету – автор, захопившись Тетерею чи Дорошенком, ніби “забуває” про свого героя, що спричинює фрагментарність, послаблення зв’язку між сюжетними лініями, втрату цілісності твору» [Ромащенко 2006]; таким чином, О. О. Пахучий ніби підкреслює значущість і величність Тетері та Дорошенка й дріб’язковість Хмельницького. Власне, «Юрась Хмельниченко» є другою книгою з дилогії про синів Богдана Хмельницького, перша має назву «Тиміш, син Богдана». Навіть у назві видно ставлення автора до гетьманів, тобто за допомогою уточнення О. О. Пахучий стверджує, що Тиміш є продовжувачем справи свого славного батька, а Юрась – ні, про що свідчить зневажлива форма імені.

Рецепція Юрія Хмельницького Ю. М. Мушкетиком

У романі «На брата брат» (2007) Ю. М. Мушкетика натрапляємо на таку характеристику Юрія Хмельницького: *«Безвольного й нікчемного Юрія Хмельниченка, якого, наче пір'їну, підхоплювали й несли у свій стан то лядський вітер, то вітер-москаль, то знову лядський, а тоді закрутив жаркий, спопеляючий турчак, покориставши славне ім'я його батька, турки задушили його на мосту в Кам'янці-Подільському й тіло кинули у воду»* [Мушкетик 2007: 316]. Епітети *безвольний* та *нікчемний* свідчать про негативне ставлення автора до цього персонажа, порівняння з пір'їною тільки посилює образ безхарактерності Хмельниченка, а персоніфікація вітру покликана передати коливання Юрія Хмельницького між трьома силами: Росією, Польщею та Туреччиною. У романі «На брата брат» Ю. М. Мушкетик використовує пряме протиставлення Богдана Хмельницького та його сина, зазначаючи, що Юрій *мало схожий на батька*. Окрім того, письменник говорить, що Хмельниченко був *гетьманом і не гетьманом*. Ю. М. Мушкетик послуговується іменником *гетьманич*, тобто син гетьмана, який, однак, через свій вік і страх не може претендувати на звання справжнього керманича. Тобто письменник прямо говорить, що в історії Юрій Хмельницький так і залишився лише сином славетного Богдана, а сам гетьманом так і не став: *«Гетьманич – гетьман і не гетьман: перед смертю гетьмана Богдана-Зиновія старшина ось у цьому самому домі на бажання самого Хмельницького просила його благословити на найвищий уряд сина, й він вволив її (свою) волю, благословив і благословила старшина, але остаточне слово мала сказати козацька рада, – озирався приголомшено й злякано: він і справді боявся цих дужих дядьків, боявся відповідальності, яка звалилася на нього, боявся самого себе. Довгоший, чубатий, мало схожий на батька, справляв враження спудея з вертепу. <...>. ...почував, що не має в душі твердості, що душа в нього хистка й крихка»* [Мушкетик 2007: 29]. В останніх рядках спостерігаємо прийом «оречевлення» душі, що досягається використанням епітетів *хисткий*, *крихкий* із семами «крихкість», «непостійність форми». Таким чином, у романі «На брата брат»

Ю. М. Мушкетик подає традиційний образ Юрася Хмельницького, який постає зляканим, безвольним чоловіком.

У роботі Н. О. Савчук справедливого наголошено, що «змальовуючи гетьмана жалюгідною постаттю, переважна більшість дослідників вдавалися до надмірних спрощень, не помічаючи його спроб розширити межі української автономії, вираженою соціально-економічною політикою запобігти соціальним вибухам в суспільстві, подолати відцентрові тенденції в державі та не допустити її територіального розколу» [Савчук 2001: 4], тому вже у більш пізньому романі «Гетьман, син гетьмана» (2013) Ю. М. Мушкетик намагається більш точно змалювати внутрішній світ Юрія Хмельницького, заглибитись у причини його трагедії.

Автор змінив своє ставлення до Хмельниченка. Про це свідчить хоча б назва твору, де письменник використовує уточнення, ставлячи знак рівності між двома історичними постаттями, – «Гетьман, син гетьмана». Ю. М. Мушкетик проголошує Хмельницького гетьманом, який гідний свого батька. Проте, слід зауважити, що ставлення автора до Юрія Хмельницького не однакове впродовж твору – ми можемо спостерігати його еволюцію від зневаги до співчуття та навіть захоплення. На початку повісті Ю. М. Мушкетик іменує персонажа не інакше як *Юрась*, що сприяє формуванню у свідомості реципієнта не надто приємного лінгвоментального образу: «Звісна річ – різав **Юрась**» [Мушкетик 2013: 6], «*Старшина сиділа у великій світлиці, **Юрась** у малій*» [Мушкетик 2013: 9], «**Юрась** сидів біля Чигирини в селі Борках, бо ж у Чигирині величався Виговський» [Мушкетик 2013: 14], «**Юрась** те побачив припадком, з-за кущів глodu» [Мушкетик 2013: 14]. Проте вже після того, як Хмельниченко взяв булаву, автор називає його *Юрій*: «**Юрій** ішов до берега. На лузі диміли вогнища, чорніли казани – козаки готували обід» [Мушкетик 2013: 17], «**Юрій** розумів, що не йдеться до доброго, що це перший крок на тернистій дорозі, на яку став» [Мушкетик 2013: 20], «Пугукали пугачі, яких була сила-силенна в старому лісі, **Юрій** дивився вгору – примеркли зірки у Волосожарі» [Мушкетик 2013: 23]. Ще далі письменник використовує повну форму імені та прізвища, називає його

Хмельниченком або використовує іменник гетьман: «Всю надію покладали на зустріч з Юрієм Хмельницьким, з його військом» [Мушкетик 2013: 35], «Гетьман їхав містом у легкій колясці» [Мушкетик 2013: 54], «Довідавшись про все те, Хмельниченко вельми запечалився» [Мушкетик 2013: 87], « – Ми й короля з королевою положимо, правда ж, гетьмане? – обернувся до Юрія Хмельницького» [Мушкетик 2013: 26].

У творі автор дуже мало говорить від себе про внутрішній світ Юрія Хмельницького: *«Він був слабким, Юрій, але не дурним, ще й добрим душею»* [Мушкетик 2013: 87], *«...Про що думав молодий хлопець з доброю душею, на якого впала така відповідальність»* [Мушкетик 2013: 46], *«Він був доброю людиною, хотів добра вітчизні, але не міг її визволити. Кидався в усі боки, метався, плив до одного берега, вертався назад. Ну, не мав міцної вдачі. То чомусь літописці ославили його, на когось треба покласти вину»* [Мушкетик 2013: 75]. Ю. М. Мушкетик, як бачимо, акцентує увагу на тому, що гетьман був добрим чоловіком, про це свідчать відповідні епітети. Окрім цього, письменник визнає, що Юрко Хмельницький був слабким фізично та слабохарактерним, тож характеризує його натуру за допомогою заперечної конструкції *не мав міцної вдачі*. Однак у цих рядках простежується співчуття автора, усвідомлення трагічності постаті сина Богдана Хмельницького. Зокрема, такі інтенції передано за допомогою метафори *впала відповідальність*. В українській мові доволі поширеними є контексти, у межах яких описано «падіння» на людину якихось неприємних подій. Доволі часто суб'єктами в конструкціях подібного роду виступають іменники із загальною семантикою «нещастя», «невдача», «біда», «горе», що мають синтагматичні зв'язки з дієсловами *впасти, звалитися*. Із фізичної точки зору із ситуацією падіння таку метафору зближує ідея несподіванки (адже неконтрольоване падіння передбачає несподівану ситуацію, так само як і нещастя виникають несподівано й падають на людину); також ідея падіння зіставна з уявленням про те, що долю людині посилають згори. Юрій Хмельницький не мав бути гетьманом – цю посаду повинен був обійняти старший син Богдана, однак він загинув, і єдиним

кандидатом залишився молодий, нерішучий, книжний молодший син. Тому за допомогою метафори *впала відповідальність* Ю. М. Мушкетик передає семантику відсутності вибору, що є наслідком негативної оцінки, яка притаманна іменникам подібною метафоричної моделі. Обставини, що «падають» на об'єкт, здебільшого сприймаються як небажані, неприємні для тієї особи, яка мусить їх виконувати. Цікаво, що нещасливим гетьмана називає й історик Є. М. Луняк, говорячи таке: «Серед українських гетьманів найбільш нещасливим був, мабуть, Юрій Хмельницький, який кілька разів брав до рук гетьманську булаву, проте жодного разу його правління не відзначилося славетними вчинками. Сходження Юрія на гетьманство радше зумовлювалося збігом обставин, аніж його особистими амбіціями та прагненнями» [Луняк 2012: 143].

Негативно ставиться Ю. М. Мушкетик і до тих літописців, які негарно відгукнулися про сина Богдана. Це впливає з використання автором дієслова *ославити*, яке має значення «поширювати погану славу (плітки, осуд, огуду і т. ін.) про кого-небудь; обмовляти, гудити, неславити» [Словник 1974, Т. 5: 770]. Також негативна оцінка літописців, які неславили Юрія Хмельницького яскраво простежується в таких рядках: *«Отож, як не міг він знайти захисту й правди в жодній із сторін, так і не знаємо, від рук якої сторони загинув. А ми можемо тільки сказати, що поламав цього зеленого клена життєвий вихор, розвіяв, як билину в полі, стоптав, як молоде жито. А тодішні літописці, які вірно служили Москві, ще й намагалися навести на Хмельниченка чорну тінь»* [Мушкетик 2013: 142]. Тут бачимо, що літописці намагалися *наводити* чорну тінь, тобто «наговорювати на кого-, що-небудь; ославляти когось, щось» [Словник 1979, Т. 10: 143]. Знову ж таки, Ю. М. Мушкетик за допомогою усталеної конструкції намагається постулювати думку про те, що Юрія Хмельницького обмовляли несправедливо. Колоративний епітет *чорний* містить негативний смисловий маркер, що у свідомості пов'язується з брудом, тому в основі метафоричної конструкції *навести чорну тінь*, що репрезентує фрагмент концептуального простору брехні, покладено образ неправди як бруду. Завдяки цій конструкції майстер слова увиразнює прагнення літописців ославити сина

Богдана, а підрядна конструкція *які вірно служили Москві* покликана пояснити такі інтенції істориків. Показово, що Ю. М. Мушкетик порівнює Хмельниченка із зеленим кленом. В українській лінгвокультурі клен виступає символом чоловічої краси й звитяги. Викликає інтерес інформація, яку розміщено в українській енциклопедії. Згідно з відомостями джерела, кленове листя використовують «для символізації відлучених від родини, беззахисних, битих долею дітей» [Мала 1959: 651]. Таке потрактування цілком збігається з описаною у творі долею Юрія Хмельницького. Окрім цього, різновид клену – явір – постає символом смутку. Таким чином, можна припустити, що порівняння Юрія Хмельницького з кленом, з одного боку, демонструє парубочу красу, а з іншого боку, указує, що цю силу було знищено. Епітет *зелений* також має два значення: натякає на молодість, недосвідченість юного гетьмана та розквіт, буяння сили, яку, однак, було «поламано». Метафорична сполука *життєвий вихор* також не є випадковою. Іменник *вихор* має семантику стихійного лиха, яке не залежить від людини, тобто Ю. М. Мушкетик знімає повну відповідальність за настання доби Руїни з Юрія Хмельницького. Висхідна дієслівна градація *поламав, розвіяв, стоптав* посилює експресивність висловлювання, кожне наступне порівняння передає підсилене інтонаційно-емоційне значення, що посилює драматизм, сприяє увиразненню трагічної долі Хмельниченка, який стає заручником долі.

Майстер слова зазначає, що Юрій не мав військової хоробрості та розуму: *«Так, не мав Юрій ні військової звитяги, ні глибокого розуму, плив у своєму човнику, куди гнали хвилі. Як гнали вони інших гетьманів, кращих чи гірших – Виговського, Многогрішного, Самойловича, Дорошенка, як женуть нинішніх, набагато гірших, підлих та зажерливих»* [Мушкетик 2013: 142]. Називаючи в одному мікроконтексті з іменем Юрія Хмельницького й інших відомих діячів доби Руїни, Ю. М. Мушкетик ніби ставить між ними знак рівності, підкреслюючи тим самим, що вони теж не впоралися із завданням об'єднати Україну.

Щодо внутрішнього світу, то тут майстер слова вибудовує художньо-семантичну площину *ЮРІЙ – У СТРАЖДАННЯХ*. Задля цього письменник

послугується прикметниками та прислівниками із семами «тривога», «пригнічення»: *«Юрій намагався триматися розкуто, а все ж почувався мультко»* [Мушкетик 2013: 55], *«Мультко, неспокійно було на душі у гетьмана. Не знаходив того пруга, обіперившись об який міг би зладнати справи»* [Мушкетик 2013: 70], *«По тому був банкет, схожий на учту. Юрій сидів похнюплений, пониклий»* [Мушкетик 2013: 43].

Серце, будучи центром фізичного життя людини, доволі часто осмислюється також умістилищем справжніх почуттів та бажань. Ю. М. Мушкетик апелює до загальновідомого фразеологізму *серце обливалося кров'ю* – тобто хтось дуже сильно переживає, страждає, однак замість іменника *кров* використовує лексему *гіркота*, постулюючи тим самим, що вся кров Хмельницького стала гіркою. Ці компоненти уособлюють метафору, у якій гіркоту уподібнено до сліз, а почуття співчуття – до плачу серця: *«Юрій обняв Настю, заспокоював її, а в самого серце наливалось гіркотою»* [Мушкетик 2013: 27].

Неспроможність і далі переживати негативні емоції спричинює метафору *скрижаніле серце*: *«Юрій слухав зі скрижанілим серцем, дві великі сльозини скотилися йому з очей»* [Мушкетик 2013: 113]. Такого роду конструкції Н. Д. Арутюнова пояснює тим, що відбувся перехід від бурхливих емоцій, адже «не випадково, коли людина перестає відчувати спонтанні емоційні реакції, говорять, що її серце *закам'яніло, здерев'яніло, закостініло, затвердло, стало жорстким, сухим* тощо, тобто ніби перейшло в той “стан матерії”, який позбавлений рухомої мінливості рідких речовин» [Арутюнова 1999: 390]. Душевний біль спричинює й біль фізичний, а оскільки центром духовних переживань здавна вважалося серце, то й біль переноситься на цей орган: *«Юрію стиснулось серце. Це ж і його вина в тім. Так чи так, але вина. І враз у його очах примеркло, в серце кольнуло»* [Мушкетик 2013: 140].

Портрет, що його подає Ю. М. Мушкетик на початку твору, також налаштовує на не дуже позитивне сприйняття головного персонажа – письменник використовує епітети *недоладний, сонний, понурий*, які вже у своїй

семантичній структурі позначені негативною оцінною конотацією: *«Юрась підтюпцем рушив до воріт. Одне плече нижче, друге вище, й сам якийсь недоладний»* [Мушкетик 2013: 6], *«Юрась зістрибнув на землю. Дивився знизу вгору на батька. І тому враз тонко-тонко защеміло в серці: такий був схожий Юрась на його самого. Тільки якийсь мовби сонний, чи понурий»* [Мушкетик 2013: 6]. Указівка на недоладність посилюється описовою конструкцією, де автор прямо вказує на сколіоз хлопця (*одне плече нижче, друге вище*), що створює у свідомості образ хворобливої й незграбної людини.

Однак трохи згодом автор використовує порівняння з Богданом Хмельницьким і зазначає, що Юрій дуже схожий із батьком: *«Панувала одностайність: Хмельниченка кричали всі козаки. Він сидів на стільці з пенька, тримав у руці люльку. Чарував сам його вид – нестемений Богдан Хмельницький. Ті ж брови, ті ж карі очі, та ж усмішка, тільки було в ній щось надто дитинне. Але те мине»* [Мушкетик 2013: 16]. Письменник використовує метафору *чарував сам його вид* задля того, щоб підкреслити цю подібність. Люди були захоплені Юрієм, оскільки бачили в ньому Богдана Хмельницького й покладали на нього великі сподівання. Єдине, що відрізняє хлопця від батька – це дитинна усмішка. Епітет *дитинний* характеризує Юрія Хмельницького як наївного, молодого хлопця, який не знає, що робити з тією владою, якою його наділили. І в цих уривках бачимо, що Ю. М. Мушкетик ніби суперечить сам собі, адже в іншому романі він вказав, що Юрій Хмельницький *«довгошій, чубатий, мало схожий на батька, справляв враження спудея з вертепу»* [Мушкетик 2007: 29]. Тут маємо негативний опис, адже гетьманич справляє враження лише студента, причому з вертепу – пересувного лялькового театру. Цей іменник підкреслює несерйозність молодого Хмельниченка.

Портрет юнака ми можемо побачити й очима ігумені Варвари – тітки Юрія:
« – Он який ти став – справжній гетьман.

Юрій зашарівся. Перед нею стояв темноволосий юнак з глибоко посадженими очима, гострим носом, маленьким ротом, скромний, соромливий.

– *І очі батькові, карі, – додала Варвара й витерла очі хусточкою*» [Мушкетик 2013: 66].

Тітка називає юнака справжнім гетьманом, знову порівнюючи з батьком, але при цьому за допомогою прикметників акцентуючи увагу на кольорі очей.

Ю. М. Мушкетик, описуючи Юрія Хмельницького, подає традиційний портрет українця: *«Вдома Юрій зупинився перед дзеркалом, що висіло на стіні між двома вікнами: смоляні дугасті брови, густий чорний вус, густий чуб “під макітру”. От тільки вид дитинний і ніс великуватий»* [Мушкетик 2013: 29]. Тут зазначено, що чоловік має традиційну зачіску, усталеним є й епітет *смоляний* щодо брів, а епітети *чорний вус* та *густиий чуб* належать до таких, що закріпилися в українській літературі й часто використовувалися при описів параметрів зовнішності козаків.

Відповідно, вдаючись до портретних характеристик Юрія Хмельницького, письменник актуалізує такі параметри, як колір очей, форма брів, наявність вусів, характер зачіски, розмір носа, схожість на Богдана Хмельницького. Указівка на вік Хмельниченка перетворюється в повісті на негативний аксіологічний маркер. Письменник постійно повторює, що гетьман був надто юним, коли взяв до рук булаву. Здебільшого автор послуговується епітетами *дитинний* та *молодий*. У принципі, така характеристика збігається з оцінкою більшості істориків. Так, М. І. Костомаров вважає Юрія Хмельницького молодим і недосвідченим [Костомаров 1891: 114] або взагалі називає неспроможним: *«Богдан Хмельницький намітив своїм наступником свого сина, зовсім неспроможного юнака. Тільки щоб догодити гетьману та ще зі звички коритися його волі, козаки не перечили йому в цьому»* [Костомаров 1993: 164]; Д. І. Яворницький також підкреслює, що Хмельниченко був дуже молодим [Яворницький 1991: 201].

До параметрів зовнішності належить і одяг. Здебільшого Ю. М. Мушкетик використовує номени на позначення поширених у той час речей, часто можна натрапити на історизми чи архаїзми: *броня, кирея, жупан, бурка, плащ*: *«Враз побачив на дорозі постать, чоловік важко біг, припадаючи на одну ногу. Оленько*

звернув увагу на ошатний одяг, на пера на шапці. Спершу подумав, що то поляк, але пригледівся й упізнав козацький **жупан** і козацьку **бурку**, яка віялась за плечима, а ще приглянувшись, у подиві впізнав і втікача: це був гетьман» [Мушкетик 2013: 97]; «Юрій їхав на буланому коні. **Козацький син і сам козак**, не знав, як це важко всидіти увесь день на коні. Боліли рамена, боліли ноги в стременах – хотілося поставити їх на якусь твердь, сонце, хоч і осіннє, пекло голову, він давно скинув **броню й кутався в бурку з золотою застібкою біля горла. Шапка на ньому була з двома соколиними перами, така, яку носив його батько**» [Мушкетик 2013: 30]. У цьому мікроконтексті автор знову використовує паралелі з Богданом Хмельницьким, підкреслюючи за допомогою лексем на позначення одягу подібність батька та сина. Епітет *золотий* з одного боку має пряме значення й підкреслює статус гетьмана. Прикметно, що в цьому уривку Ю. М. Мушкетик ніби апелює до назви твору – називає Хмельниченка *козацьким сином і козаком*, а в назві його названо *сином гетьмана і гетьманом*. У цій паралелі приховано оцінний елемент – козаки – це українські лицарі, борці за свободу, волю, таким чином, використовуючи епітет *козацький*, майстер пера надає Юрію Хмельницькому високу оцінку, прирівнюючи його до кращих людей українського народу.

Інколи при описі одягу автор апелює до внутрішнього стану свого персонажа. Наприклад, у рядках «*Вітер од дороги зносив пилуку в правий бік, і гетьман їхав з лівого боку війська, вітер розвивав за його плечима **бурку, як крило підбитого ворона***» [Мушкетик 2013: 92] порівняння бурки з підбитим крилом передає внутрішній розпач гетьмана – він розуміє, що не зможе реалізувати свою основну ідею – об'єднати Україну. У цих рядках порівняння з вороном зумовлене зовнішньою подібністю чорної бурки, яку розвивав вітер, із крилами птаха, однак, можна також припустити, що письменник використовує алюзію на символізм ворона як птаха смерті, хаосу [Мала 1959: 212].

На порівняння одягу з крилами натрапляємо й у такому мікроконтексті: «*Кінь зірвався з могили. **Кирея на гетьманових плечах замайоріла полами, як крила кажана***» [Мушкетик 2013: 76]. Тут знову має місце метафоричне

зіставлення полів верхнього одягу за кольором та зовнішньою подібністю. Порівняння з кажаном – нічним птахом – також свідчить про настрій Юрія Хмельницького, адже саме в цей час від дізнається про зраду Якіма Сомка – свого дядька, який фактично проголошує себе гетьманом.

Таким чином, в оцінці Ю. М. Мушкетика Юрій Хмельницький постає сором'язливою, скромною, однак доброю людиною, яка волею долі опинилася при владі в найбільш неспокійний для України час.

Юрій Хмельницький у світогляді інших персонажей

Богдан Хмельницький

І тільки батько вважає, що Юрась міг би бути вправнішим у свої роки. Власне, завдяки внутрішньому мовленню Богдана Хмельницького ми дізнаємося про вік його сина – йому шістнадцять: *«Уже шістнадцять, а він... О-хо-хо-хо-хо! Тиміш у його віці вже шимувал шаблею. Той був воїн. Трохи розбишакуватий, неслух, але... А Юрась...»* [Мушкетик 2013: 6-7]. Показовим є використання підсилювальної частки *уже*, тобто Богдан Хмельницький констатує, що син досяг віку, коли міг би досягти такої ж слави, як і Тиміш; тобто не *лише шістнадцять*, як говорить історики, а *уже шістнадцять*. Видатний український гетьман протиставляє двох синів. Вигук *о-хо-хо-хо-хо* інтенсифікує жаль Богдана Хмельницького, розпач гетьмана, його розуміння, що молодший син не дуже годиться на роль гетьмана. Стан відчаю та безнадії передано також за допомогою уривчастих синтаксичних конструкцій. Такого роду конструкції називають апосіопезою – стилістичною фігурою вмовчання, коли автор свідомо не завершує думку, даючи змогу реципієнту домислити закінчення. У цьому випадку Ю. М. Мушкетик використовує апосіопезу задля того, щоб передати тривожні думки старого гетьмана про майбутнє молодого Хмельниченка.

Богдан Хмельницький звертається до сина виключно використовуючи зменшувально-пестливу форму *Юрась*, що закріпилася в історичній літературі як зневажлива. Таким чином, гетьман ніби ставить до сина як батько, бо саме батьки здебільшого послуговуються демінутивними формами щодо своїх дітей, а з іншого боку, ця форма імені містить аксіологічний маркер, який доступний

сучасному реципієнту, тому ми розуміємо, що за цим *Юрасю* приховано ще й розчарування гетьмана. Наприклад, коли син переживає за батька, той намагається заспокоїти його так: «– *Юрасю, усе в світі має свій початок і кінець. Я своє прожив, як послав Бог. Ну, ну, не хлипай, а слухай уважно. Юрасю, ти будеш гетьманом*» [Мушкетик 2013: 9]. Показовим у цій ілюстрації є те, що, заспокоюючи Юрія, Богдан використовує вигуківу конструкцію *ну, ну*, звертаючись до сина, наче до маленької слабенької дитини.

Отже, для Богдана Хмельницького Юрій постає дитинним, він програє в порівнянні зі старшим братом та викликає в батька почуття ніцшеанської *amor fati*. Відповідно, формуються смислові площини *ЮРІЙ – ДИТИНА, ЮРІЙ – СЛАБКІЙ*.

Козацька старшина

Козацька старшина не задоволена вибором нового гетьмана, вони не вірять у можливість Юрія Хмельницького вирішити проблеми. Оскільки представників козацької старшини, які поділяли таку точку зору, було багато, то письменник використовує невластиву пряму мову для передачі загальної ідеї та використовує риторичні оклики та риторичні питання, якими, вочевидь, задавалися козаки: «*Старшина ж була розгублена: ну не вартував Юрась гетьманського чину, найперше, триває війна з Польщею, ну як він поведе полки?!*» [Мушкетик 2013: 9]. Нездатність керувати старшиною репрезентують і такі рядки: «*а ось він, Юрій, торопіє перед власними старшинами, запобігає перед ними, корить себе, а інакше не може*» [Мушкетик 2013: 46], де майстер слова використовує дієслова *торопіє, запобігає*, а також *корить*. Таким чином, Хмельниченко усвідомлює свою нездатність керувати, за що й картає себе, однак нічого вдіяти із своїм характером не може. Козацька старшина також ідентифікує Юрія за смислом *ЮРІЙ – СЛАБКІЙ*.

Січові козаки

Натомість запорожці ставляться спочатку до нового гетьмана прихильно, про що свідчать прислівники *привітно, шанобливо*: «*На Січі його зустріли привітно, шанобливо. І Юрко розумів, що найперше те в честь його батька,*

запорожці завжди вважали Хмеля своїм» [Мушкетик 2013: 48]. Проте таке ставлення не є здобутком самого Хмельниченка – його шанують передусім через батька. Козакам не імпонує угода Юрія з поляками, це передано за допомогою прикметника *неприхильні*: *«Ходив по Січі, розглядався, дослухався до розмов, він здогадувався, що вони неприхильні о того, що він піддався полякам, але самі вони з делікатності про те йому не казали»* [Мушкетик 2013: 48], однак іменник *делікатність* дає змогу зрозуміти, що, незважаючи на загальну негативну оцінку дій гетьмана, січовики ставляться до Хмельниченка з повагою. Для козаків важливою площиною постає *ЮРІЙ – СИН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*.

Щоправда, таке ставлення зміниться, адже Юрій не виправдає сподівань запорожців.

Зокрема, запорожці, невдоволені політикою нового гетьмана, який шукав підтримки в Польщі, будуть писати йому листи. У роботі Д. І. Яворницького так описано цей період: *«Дії Хмельницького викликали страшне обурення з боку запорізьких козаків, і вони, зібравшись на раду, написали йому, не перебираючи висловів, від імені кошового отамана Івана Величка-Босовського листа, титулюючи Хмельниченка замість “явснотельможним” “явнобезбожним” гетьманом»* [Яворницький 1991: 207-208]. Саме цей епітет використовує і Ю. М. Мушкетик у повісті, передаючи зміст листа запорожців: *«...Запорожці писали Юрію: “Явно безбожний милостивий пане Юрасю Хмельниченку, гетьмане!” <...>. А коли не вийдеш з Чигирин, то ми невзабарі прийдемо до тебе і не тільки розкидаємо стіни твого дому як гвалтівника й руйнівника вітчизни нашої, але й душі твоєї в тобі не залишимо. Маємо певний спосіб, через який можемо тебе гарбати в наші руки і викинути як непотрібну п'явку з верші»* [Мушкетик 2013: 82]. Цей лист засвідчує негативне ставлення до Юрія. Зокрема, епітети *безбожний* та *милостивий* у синтагматичі з шанобливим звертанням *пане* після якого йде зневажлива форма імені та по батькові, творять бурлескную конструкцію, стає зрозумілим, що запорожці прагнуть дошкулити гетьману, висловити свою неповагу. Далі козаки погрожують гетьману, називають його гвалтівником та руйнівником України та порівнюють із п'явкою,

яка п'є кров з усього народу. Завдяки таким мовним засобам можна виокремити художньо-семантичну площину *ЮРІЙ – НІКЧЕМНИЙ ГЕТЬМАН*.

Тож в очах запорожців реноме Хмельницького змінюється від гарного до абсолютно негативного.

Борис Шереметьєв

Із певною зневагою ставляться до Юрія Хмельницького представники російської влади, зокрема, Борис Шереметьєв говорить про гетьмана так: « – *Цьому гетьману ще гуси пасти*» [Мушкетик 2013: 27]. Тут натяк на молодість та недосвідченість Хмельниченка. Викликає інтерес той факт, що ці слова фактично взяті Ю. М. Мушкетиком із літопису С. В. Величка, де наведено таку фразу боярина Б. П. Шереметьєва: «Годилося б цьому гетьманеняті ще гуси пасти, а не гетьманувати» [Величко 1991: 10]. Бачимо, що Ю. М. Мушкетик трохи пом'якшив висловлювання, наведене С. В. Величка, уникаючи принизливого оказіонального іменника *гетьманеняті*. Тож формується смисл *ЮРІЙ – НІКЧЕМНИЙ ГЕТЬМАН*.

Олелько

Олелько – один із провідних персонажів повісті – вважає гетьмана доброю людиною, однак безпорадною, про що свідчать відповідні епітети: «*Так, він вірний гетьманові й бачить, який той безпорадний, але добрий, чуйний, і його, Олельків, обов'язок слугувати йому, оберігати його*» [Мушкетик 2013: 30]. Пізніше хлопець використовує епітет *нещасний*, адже розуміє всю трагічність постаті Юрія Хмельницького, розуміє, що час панування гетьмана припав на складну добу: « – *Не можу, Несторе. Там гетьман. Я йому присягав. Нещасний він. Може, ще від чогось вбережу*» [Мушкетик 2013: 130].

Отже, можемо зробити висновок, що Олелько ідентифікую Юрія в таких смислах: *ЮРІЙ – ДОБРИЙ, ЮРІЙ – БЕЗПОРАДНИЙ, ЮРІЙ – НЕЩАСНИЙ*.

Іосиф Тукальський

Завжди з прихильністю ставився до Юрія Хмельницького Іосиф Тукальський – митрополит. Доволі часто молодий гетьман вів із ним філософські розмови. Саме Тукальський відзначає, що Юрій змінився та порозумнішав.

Точку зору Тукальського Ю. М. Мушкетик передає за допомогою невластивої прямої мови: «*Тукальський уважно подивився на Юрія: виріс він, став значно мудріший. Але не дав Бог талану*» [Мушкетик 2013: 89]. Тукальський вважає, як бачимо, що не в розумі та не у віці проблема Юрія – йому просто не пощастило. Про це свідчить конструкція *не дав Бог талану* – щасливої долі.

Саме Тукальський використовує епітет *невільний* щодо Юрія Хмельницького, натякаючи на його гетьманство та зовнішню політику: «*Ніхто чужий нам добра не хоче. Я знаю, я чув, ти також прихилився з неволі. Ти такий же невільний, як і інші. А світ жорстокий, суєтний і ненадлий*» [Мушкетик 2013: 56].

Таким чином, у свідомості Іосифа Тукальського Юрій Хмельницький виступає в таких смислових площинах, як *ЮРІЙ – МУДРИЙ, ЮРІЙ – БЕЗТАЛАННИЙ, ЮРІЙ – НЕВІЛЬНИЙ*.

Іван Богун

Іван Богун ставиться до Юрія Хмельницького як до гідного сина Богдана. Він прямо говорить, що він *тієї ж породи*, що й батько, тобто такий самий гідний гетьман: «*– Вже хіба мало парили канчуками хлопські і козацькі спини, – блиснув з-під лоба жаринами очей Богун. Ті очі буравили, вертіли й на диби брали. – Вже забули Хмеля, його науку. А тут його син, він тієї ж породи. Але просить миру*» [Мушкетик 2013: 38]. Іван Богун, використовуючи метафору *парити канчуками спину* – бити нагайками, намагається закликати підтримати Хмельниченка заради кращого майбутнього. Для Івана Богуну важливими смислом залишається *ЮРІЙ – СИН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*.

Петро Дорошенко

Із захопленням описує Ю. М. Мушкетик Дорошенка, добираючи метафори з позитивною семантикою: «*Увійшов Дорошенко. Од його постаті віяло силою, рішучістю, вітри степів навiali йому в груди хоробрості, а силу мав свою. Ось хто міг узяти булаву. Але чар Богданового імені, чар присяги діяли й на нього*» [Мушкетик 2013: 71]. Майже із сумом письменник у складі генітивної метафори *чар Богданового імені* говорить, що Дорошенко підтримував Хмельниченка. Так

формується смислова площина *ЮРІЙ – СИН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*, адже, як наголошує Є. М. Луняк, постать Хмельниченка, як «очільника України завжди розглядалась крізь призму величі його батька» [Луняк 2012: 143].

Настя та Нестор

Одна з героїнь повісті дуже позитивно ставиться до Юрія, адже він викупив невільників, щоб визволити її чоловіка. Щоб висловити свою повагу, вона та її чоловік низько схиляється перед гетьманом: «...*На поріг вийшла **Настя** з дитиною на руках. Маля хапало її за носа, вона сміялася. Привіталася, **вклонилася низько***» [Мушкетик 2013: 121], «***Нестор** також упізнав Юрія, **гречно вклонився, скочив з воза***» [Мушкетик 2013: 120]. Прислівники *низько* та *гречно* імплементують глибокий пістет простих людей до Хмельниченка.

Нестор – чоловік Насті – також поважає гетьмана. Він послуговується шанобливими формами, звертаючись до Юрія: «– *А ви, **ваша вельможносте...*** – подивився на рясу Юрія. – *Чи як вас зараз величати – **ваше превелебіє?*** Була чутка, що ви в тюрмі, в далекій» [Мушкетик 2013: 120]. Отже, маємо такі смисл, як *ЮРІЙ – ЛЮДИНА, ЯКУ ПОВАЖАЮТЬ*.

Духовенство в монастирі

Із пошаною ставляться до Юрія й у монастирі. Це передає прислівник *поштиво*: «*Він пішов ченцем в Ординський монастир біля Корсуня. Незабаром його висвятили в архімандрити. <...>, У монастирі до Юрія всі ставилися **поштиво***» [Мушкетик 2013: 111].

Турки

Турки прагнуть використати ім'я Юрія Хмельницького на свою користь – аби прихилити до себе українців, саме тому ставляться до гетьмана доброзичливо: «*На **Юрія** султанська немилість не впала, йому була декларована повна **султанська ласка**, запропоновано жити в Немирові, яко в своїй столиці*» [Мушкетик 2013: 132].

Немирівці

Після угоди з турками «*Юрій обрав своїм осідком Немирів. ...**Ріденькі дзвони** блукали над Немировом. Не вельми бучно стрічали немирівці **руського***

сарматського князя Гедеона-Юрія. Крихка мідь дзвонів падала під ноги коням, зависала над парканами, слалася по брукові. *І натовп був ріденький, і вівати поодинокі*» [Мушкетик 2013: 138-139]. У цих рядках описано повернення Юрія Хмельницького на Батьківщину. Загальне невдоволення рішенням гетьмана пристати до турків передано за допомогою лінгвоментального образу дзвонів, виражено в метонімічній конструкції *крихка мідь дзвонів*. Епітет *крихкий* експлікує той настрій, який панував серед людей, тобто радість від повернення Хмельницького легко могла «розкришитися» – зникнути. Прикметник *крихкий* містить сему «який може легко зруйнуватися», «нестійкий». Художнє означення *ріденький*, використане щодо натовпу, має семантику малої кількості й може сприйматися як оксиморонна сполука, адже лексема *натовп* передає значення великого скупчення людей [Словник 1974, Т. 5: 214], натомість *ріденький* свідчить, що людей, які прийшли привітати Юрія, було вкрай мало. У наведеному уривку Хмельниченка названо сарматським князем Гедеоном. Титул *сарматський князь* був дарований Юрію турецьким султаном, який сподівався, що за сином Хмельницького підуть козаки, а ім'я *Гедеон* Юрій отримав, коли «на пораду зичливих до себе людей, а найбільше зятя свого Павла Тетері, зібрав він старшину, деяких ближчих полковників і сотників, здав їм свій гетьманський уряд та, відкланявшись їм, у перших числах жовтня зовсім виїхав із Чигирин до Києва і по якомусь часі прийняв там на себе чернечий габіт і був названий Гедеоном» [Величко 1991: 25].

Метонімічна епітетна сполука *поодинокі вівати* також свідчить про те, що людей, які вітали гетьмана було дуже мало. Сам Ю. М. Мушкетик порівнює слова вітання з насмішкою: «...Тільки якийсь захриплий голос вигукнув: “*Слава нашому Гектору!*”, – але це *пролунало скоріше як насмішка*. Немає справжніх Гекторів на Україні, немає вождів, лишилися дрібні вождики, славолюбні людці» [Мушкетик 2013: 139]. Використаний перифраз *наш Гектор* і справді містить конотацію сарказму й зневаги. Тут письменник використовує алюзію на видатного троянського наступника престолу – сина троянського царя Пріама та його дружини Гекуби. Юрій теж є ніби наступником гетьманства, однак це

гетьманство в Немирові йому фактично подарували турки й татари. Окрім того, Гектор був надзвичайно могутнім і відважним воїном Трої, чого, звичайно, не можна сказати про Хмельниченка. Тож доцільно говорити про смислове наповнення *ЮРІЙ – НІКЧЕМНИЙ ГЕТЬМАН*.

Таким чином, аксіологічна модальність Юрія Хмельницького, що виявляється в оцінках автора та інших дійових осіб твору, доволі суперечлива й варіюється від негативних оцінок, що здобувають вираження в смислових наповненнях *ЮРІЙ – НІКЧЕМНИЙ ГЕТЬМАН*, *ЮРІЙ – БЕЗПОРАДНИЙ*, *ЮРІЙ – СЛАБКИЙ*, до співчутливих *ЮРІЙ – ДИТИНА*, *ЮРІЙ – БЕЗТАЛАННИЙ*, *ЮРІЙ – НЕВІЛЬНИЙ*, *ЮРІЙ – НЕЩАСЛИВИЙ* та захопливих *ЮРІЙ – ДОБРИЙ*, *ЮРІЙ – СИН ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*, *ЮРІЙ – МУДРИЙ*. Такі оцінки цілком збігаються з історичним образом гетьмана й відповідають його рецепції як тодішніми діячами, так і сучасними істориками.